

DR. ABDULLAH CEVDET'İN KARADENİZ SEYAHATI İZLENİMLERİ

Ahmet KÖKSAL*

ÖZ

Düşünce tarihimizde batıcı fikirleri ile yer alan ve Jön-Türk hareketinin ideologlarından biri olan Abdullah Cevdet, 1912 Ekim'inde bir hafta kadar süren bir Karadeniz seyahatine çıkmıştır. Bu seyahatinde İnebolu'dan başlayarak Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon'a kadar uğradığı yerler hakkındaki görüş ve incelemeleri ile birlikte karşılaştığı olayları İctihad Dergisi'nin 67, 69 ve 70. sayılarında Haziran-Temmuz 1913 tarihlerinde yayınlamıştır. Abdullah Cevdet'in notları bölgeye dair demografik, idarî, mülkî, askerî, coğrafi, sıhî, ekonomik bilgiler vermekle birlikte eğitim kurumları hakkında da bilgiler içermektedir.

Bu çalışma Dr. Abdullah Cevdet'in Balkan Savaşı sürecinde ve 1. Dünya Savaşı arifesinde bölgeye dair verdiği resmî-gayri resmî bilgiler ve izlenimlerini kapsamaktadır. Bu seyahat notları şehir tarihçiliği açısından ve batıcı düşünceye sahip bir Osmanlı aydınının bölgeye ait izlenimlerini değerlendirmek bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Abdullah Cevdet, İctihad, Trabzon, Samsun, Giresun, Ordu

DR. ABDULLAH CEVDET'S IMPRESSIONS ON HIS TRAVEL TO THE BLACK SEA REGION

ABSTRACT

Abdullah Cevdet, a supporter of western values and westernization and the champion ideolog of Young Turks movement, went on a trip to the Black Sea Region in October 1912. He wrote about his experience of one-week vacation. Reviewing the impressions of the people he met and places he visited, he published this account of observations in the Journal of İctihad, issue 67, 69 and 70 in June-July 1913. Abdullah Cevdet's account covers demographic, administrative, civil, military,

---

* *Okt.*, KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, TRABZON.

geographical, sanitary, economic information and also some interesting details about the educational institutions. This study, therefore, is based on Dr. Abdullah Cevdet's travel writing that provides us with official and unofficial information about the region as well as his own impressions. Revealing the perceptions of an Ottoman intellectual, these travel notes are of particular importance in terms of urban history.

Keywords: Abdullah Cevdet, İctihad, Trabzon, Samsun, Giresun, Ordu

Yolculuklarının Başlaması ve Abdullah Cevdet'in Vapurdaki İzlenimleri

11 Ekim 1912'de Abdullah Cevdet¹ ile Çarsancak kasabası kaymakamı Mehmed Şükrü Bey Loyd Kumpanyası'nın Galiçya Vapuru'yla Trabzon'a doğru yola çıkarlar. Abdullah Cevdet'in ilk dikkat çektiği husus vapurdaki bazı Osmanlı zabıtlarının halk ile beraber yolculuk yapmasıdır. Bu durumu

---

¹ Abdullah Cevdet, 1869'da Arapkir'de doğdu. Babası Diyarbakır Birinci Tabur Kâtibi Ömer Vasfi Efendi'dir. Ma'muretülaziz Askerî Rüşdiyesi ile Kuleli Askerî Tıbbiye İdadisini bitirdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye'e kaydoldu. Ailesinden aldığı dini eğitim kuvvetli iken burada biyolojik materyalist fikirlerden esinlendi. Bu konuda çeşitli yayınlar yaptı. 1891'de Fünun ve Felsefe adlı çalışmasının ilk taslağını hazırladı. Bu süreçte siyasete de ilgi duymaya başladı. 1889'da tıbbiyeli arkadaşları İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmed Reşid ve Hikmet Emin ile birlikte daha sonra İctihad ve Terakkî Cemiyeti adını alacak olan İctihad-ı Osmanî Cemiyetinin kurucuları arasında yer aldı. 1894'te kolera mücadelesi için geçici görevle Diyarbakır'a gönderildi. Burada iken Ziya Gökalp'in de İctihad-ı Osmanî Cemiyetine kaydolmasını sağladı. İstanbul'a dönünce cemiyetteki faaliyetleri dolayısıyla Trablusgarb'a sürüldü. Burada Ahmed Rıza ve Mizancı Murad ile haberleşmeye ve yazılar neşretmeye devam etti. Durumun Mabeyn'e bildirilmesi üzerine sürgün yeri Fizan'a çevrilmek üzere irade çıkmak üzereyken önce Tunus'a oradan da Paris'e kaçtı. 1895'te Shiller'den Türkçeye çevirdiği Guillaume Tell'e yazdığı önsöz Jön-Türk çevrelerinde oldukça etkili oldu. 1897'de Cenevre'ye geçti. 1899'da Saray'la yapılan pazarlıklar neticesi Viyana Sefareti tabipliğine getirildi. Bu görevinde 1903 yılına kadar kaldı. 1904'te Jön-Türk hareketi içerisinde Osmanlı İctihad ve İnkılap Cemiyetinin kuruluşunda yer aldı. 1904'te İctihad mecmuasını kurdu. 1905'te Mısır'a geçti. Burada Prens Sabahaddin grubu ile ilişki içerisinde bulundu. II. Meşrutiyet sonrası burada kalmayı tercih etti. Dozy'nin "İslam Tarihi" isimli eserini tercüme etti. Buna karşı çok ciddi eleştiriler aldı. Bu eleştirilerin en önemlileri Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sırat-ı Müstakîm dergisinde seri halinde yayınlanan makaleleri ve İsmail Fenni'nin İzâle-i Şükûk adlı kitaptır. Abdullah Cevdet 1910'da İstanbul'a döndü ve 24. sayıdan itibaren İctihad'ı yayınlamaya başladı. Kılıçzade İsmail Hakkı ve Celal Nuri de bu dergide idi. İctihad pek çok defa kapatıldı. Cehd, İshad, İctihad, Âlem-i Ticaret ve Sanayi gibi isimlerle çıkmaya devam etti. İctihad dergisi Batıcıların ana yayın organı haline gelmiş iken Balkan Savaşı'ndan sonra batılılaşmanın ne derece olacağı ile ilgili tartışmalar iki grup meydana getirdi. Abdullah Cevdet tam batıcıların lideri konumuna geldi. İctihad'ın son sayısı 13 Şubat 1915 tarihinde yayınlandı. Abdullah Cevdet mütareke döneminde İngiliz Muhibleri Cemiyetinin kurucuları arasında yer aldı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yeni yönetimi öven yazılar kaleme aldı. Bu süreçte tercüme faaliyetlerini sürdürdü. Kasım 1932'de hayatını kaybetti. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Ankara 1981; M. Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, s. 90-93.

vapurda bulunan erkân-ı harp miralaylarından askerî muharrir Senai Bey'e şikâyet ederek güvertedeki askerler arasında binbaşılardan da olduğunu ilave eder. Senai Bey ise bunlara ikinci ve birinci kamara bileti almak üzere harcırah verildiğini, hükümetin hiçbir kusuru olmadığını "bunların terbiyeden, izzet-i nefisten mahrumiyetleri, zabıtlık ve askerlik haysiyeti nedir bilmemeleri" böyle davranmalarına sebep olmaktadır cevabını verir. Abdullah Cevdet'e göre hükümetin sadece zabıtlara değil ailelerine de harcırah vermesi bir cömertlik örneğidir. Onun önerisi ise bunlara para vermek yerine bilet alınması ya da kumpanyalara bilgi verilerek zabitan ve aileleri için güverte bileti kesmemeleri uyarısında bulunulmasıdır.

Vapur gayet kalabalıktır. Abdullah Cevdet bu durumdan yararlanıp her sınıftan yolcularla konuşarak onların askerlik, hükümet, ticaret, Avrupa, medeniyet gibi konularda fikirlerini dinleme olanağı bulur. Bunlar içerisinde özellikle Hasan Ağa isimli Rizeli bir muhallebiciyi zikretmektedir. Onun düşüncelerinden övgüyle bahsederek şu şekilde anlatır:

"Konuştuğum güverte yolcuları içinde, Beykoz'da muhallebicilik iden Rizeli Hasan Ağa, bence mühim bir mevzu-ı tettebbu teşkil itdi. Tıknaz, fakirâne fakat tertemiz giyinmiş, başı abaniye sarıklı bu adam akl-ı selimindeki şiddetle beni teshir itdi. Kalınca bir boyun üzerinde kemikli bir kafanın, sevimli bir çehrenin üzerinde yanan o iki siyah göz hala hayalimdedir. Garib bir tesadüfdür. Buraya kayd itmek münasib olmayan muhaverelerimizde, elifba bile okumamış olan Hasan Ağa'nın gösterdiği fetânet ve akl-ı selim, Fatsalı ve ulemadan Ali Hoca'nın vaz' suretinde neşr itdiği sehif ve muzır fikirler önünde pek parlak bir tezat teşkil idiyordu. Bedii okumuş, beyan okumuş mezun olmuş, Ayasofya Camii Şerifinde vaz' itmek salâhiyetine, Bâb-ı Meşihat canibinden mazhâr idilmiş bu imameli kafa, muhallebici Hasan Ağa'nın hiçbir ta'lîm ile hiçbir terbiye-i hariciye ile ihlâl ve ifsad idilmeyen akl-ı selimine gışyan aver oluyordu. Hasan Ağa diyordu: Ben okumadım fakat iki oğlumu okutuyorum. Otuz üç yaşındayım, kırka kadar vakit var, altmışından sonra okuyub yazmak öğrenub ağalıkdan efendiliğe çıkan bir hemşehriyi bilirim. Oğullarımın mekteb parasından ziyâde bir de kendim için mekteb parası yetiştiremeyeceğim. Fakat bir sene sonra büyük oğlum benim hocam olacak onlar bana okuyub yazmayı ve diğer lazım olan ilimleri öğreteceklerdir. Sıladan döndükden sonra, bir madmazel var ona ayda üç mecdiye vereceğim, oğullarıma Fransızca da öğretecek. Nefice: Bizim birçok müessesat-ı ilmiyiz şuur-ı tabiinin derecesini alçaltıyor ve akl-ı selimi ihlâl idiyor".²

² Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", *İctihad*, 23 Mayıs 1329/30 Mayıs 1329, 4. Sene, Sayı 67, s. 1459-1461.

İNEBOLU³

İnebolu'ya geldiklerinde havanın müsait olmaması nedeniyle karaya çıkmaları mümkün olmaz. Beldenin denize doğru eğimli bir alan üzerinde bulunduğunu belirten Abdullah Cevdet, burada yelken gemi imaline yönelik önemli tezgâhlar bulunduğunu ifade eder. Nüfusun 35.000 civarında olduğunu, yirmi yıl önce 28.150 miktarında bulunduğunu belirtmektedir.⁴

SAMSUN

Hareket gününden iki gün sonra sabah Samsun'a ulaşılır. İlk iş hükümet konağını ve mutasarrıfı görmek olur. Hükümet konağına giderlerken çarşının içinden çıktıklarında caddenin iki tarafında boş, ağaçlı, yolun her iki tarafında yüksekçe duvarla ayrılmış bir saha görürler. Abdullah Cevdet burası için *millet bahçesi* olması lazım gelir diyerek sevindiğini ancak daha sonra *İslam Kabristanı* ibaresini okuduğunu söylemektedir. Abdullah Cevdet hükümet konağına varıncaya kadar yollarda gördükleri çamur bataklıklara dikkat çeker. Bundan bir buçuk iki ay önce bulunduğu Bulgaristan'ın Filibe şehrinde güzel bir belediye bahçesi olduğundan bahseder. Orada bulunduğu sırada Müslümanların misafiri olduğunu ifade ederek buranın hikâyesini kendisine anlatıldığı şekilde nakleder:

“Burası Müslüman Mezarlığı idi. Bulgaristan teşkil ettiği vakit iki bin lira mukabilinde bu mezarlığı belediyeye satmalarını Müslümanlara teklif etmişler. Müslümanlar kabûl itmemiş. A canım sizin şeriatınızca nakl-i kubur caizdir. A'zamı nakl itmeyi şehrin haricinde size bir mezarlık yapmayı da deruhde ideriz, dimişler. Müslümanlar kabûl itmemekte ısrar etmişler. Aradan bir iki ay geçtikden sonra bir Rus Generali Bulgaristan'da bazı tensikat ve teşkilat icrasına me'mûr olarak gelmiş. Elinde kırbaç olduğu halde Müslümanların eşrâf ve izzesini toplamış, mezarlığa doldurmuş, haydi bakalım kırın şu taşları, demiş. Taşları bu Müslümanlara kırdırmış, arkalarıyla taşıdı taşları satmış ve Müslümanlara da bir para vermemiş. Samsun'un bu vasi' mezarlığı, ortasından geçen bu caddede yürürken bu hikâye-i elime hatırıma geldi ve gayr-i şuurî bir heyecanla Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî'nin

صَاحِ هَذِي قُبُورُنَا تَمَلُّ الرُّحُ بَلِيْنٍ فَلَقُبُورُ مَنْ عَهْدِ عَادِ

beyti⁵ dudaklarım üzerinde dolaşdı.”⁶

³ Bu başlık ve bundan sonraki başlıklar Abdullah Cevdet'in notlarında verdiği şekildedir. Başlıklar yerleşim yerini ifade ediyorsa büyük harfle verilecek, yerleşim yerine ait bilgi veren alt başlıklar ise küçük harfle verilecektir.

⁴ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1460-1461.

⁵ “Sahi[bi], hazi [hi], kuburuna temleu'r-rehbe, Feeyne'l-kuburu min ahd-i Âdin: Ey dost, bizim kabirleri-mizdir bu ovayı dolduran, Âd kavmi zamanından kalan kabirler nerede?”

⁶ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1461.

Samsun Mekteb-i İdadisi

Abdullah Cevdet, Mekteb-i İdadi'de 3 yılı rüşdiye, 2 yılı idadi olarak eğitim yapıldığını, 180 öğrencisi bulunduğunu bunların 7'sinin Hristiyan olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca evvelki yıl 18 Hristiyan olduğunu, Rum ve Ermeni Hristiyan öğrencilerin her yıl azaldığından bahsetmektedir. Bunun sebebini ise Hristiyan okullarının Müslüman okullarının üstünde olmasına bağlamaktadır.

Abdullah Cevdet, idadi ile ilgili bilgiler yanında diğer eğitim kurumları hakkında şu bilgileri vermektedir: 5 mekteb-i ibtidai vardır, masraflarını mahalli maarif komisyonu temin etmektedir. Her okulun ortalama 150 öğrencisi, 4 muallimi, birer mubassırı, birer hizmetlisi vardır. İki inas rüşdiyesi ve iki ana mektebi bulunmaktadır ve bunların tamamı mektep olarak yapılmıştır Maarif komisyonunun geliri yıllık 1200 lira civarındadır. Komisyonun 2 tütün deposu bulunmaktadır. Her birinin 150 lira yıllık kira geliri vardır. Maarife ait 12 dükkân, birkaç ev, 2 gazino mevcuttur. Maarif müfettişi Alaeddin Bey isminde bir zattır ve 3000 kuruş maaş almaktadır. Harcırah ve yevmiye yokluğu görevlilerin vazifelerini yerine getirmelerini zorlaştırmaktadır.⁷

Samsun'da Matbuat

Abdullah Cevdet, Samsun'da başlıca iki gazete olarak *Doğru Ses* ve *Aks-ı Sada*'yı zikretmektedir. Ayrıca ziyaret ettikleri 3-4 matbaa içerisinde en mühim ve muntazamının Nemlizade ailesinden biri tarafından kurulan *Şems Matbaası* olduğunu belirtmektedir. Doğru Ses burada çıkmaktadır. Aks-ı Sada'nın ayrı matbaası bulunmaktadır. Her iki matbaanın da motorla çalışmakta ve yeni sistem makinelerle donatılmış olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet, gazetelerin ilmi ve edebi içerikleri olmadığından, hep fırka ve siyaset haberleri bulunduğundan şikâyetle, her iki gazetenin muharrirlerinden ahaliyi aydınlatmak, irşâd etmek amacını gütmelerini rica ettiğini belirtmektedir.⁸

Samsun'u Rumlar Satın Alıyor

Samsun'da göze çarpan en muazzam iki binanın da Rumlara ait olduğunu ifade eden Abdullah Cevdet, bunlardan birinin 250 yataklı bir Rum hastahanesi, diğerinin mükemmel bir Rum mektebi olduğunu belirtir. Ayrıca Samsun'da Rumların mahallesinin şehrin sol kısmında ve en havadar yerinde olduğunu söyleyerek "Atina'nın bir parçası Samsun'a nakl olunmuş zan olunur" ifadelerini kullanır.

Abdullah Cevdet, Samsun'da tapu kayıtları üzerinden emlak alım satımlarının yüzde seksenini Müslümanlar tarafından satılan ve Rumlar

⁷ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1461.

⁸ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1461.

tarafından alınan emlak muamelesinin teşkil ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca Samsun'un kadim ahalisinin tümünün kayıkçı ve bahçıvan olduğunu söyleyerek tüccarın da büyük kısmının Trabzonlu Rizeli, Kayserili Rumlar ve Sivaslı Ermeniler olduğunu belirtmektedir. Abdullah Cevdet, arsalar ve arazinin süratle Hristiyanlara geçmekte olduğunu beyanla ekseriyetin Rumlarda olduğunu, Müslümanların Kavak nahiyesi sayesinde, çoğunluk teşkil edebildiğini ifade etmektedir.⁹

Samsun'un Nüfusu

Samsun şehir merkezine dair verdiği bilgiler şu şekildedir: Samsun şehrinin, bundan yirmi yıl önceki nüfusu, 11.000 idi. Üçte biri Müslüman, üçte biri Rum ve Ermeni idi. Şimdi yerli olmayanlarla beraber 50.000 civarına çıkmış. Meşrutiyetin ilanını müteakip içeriden pek çok nüfus gelmiştir.

Abdullah Cevdet, sancağın 1892 tarihindeki nüfusunu aşağıdaki şekilde vererek Müslüman nüfusta hemen hemen hiç artış olmadığına dikkat çekmektedir:

Müslüman	214.135
Rum Ortodoks	77.000
Ermeni (Gregoryen)	17.000
Ermeni Katolik	900
Ermeni Protestan	565
Katolik Latin	150
Musevi	<u>250</u>
	310.000 ¹⁰

Samsun'un Madenleri

Samsun'un yüksek mahallerinde demir, kurşun, gümüş damarları görülmekte olduğunu bilgisini veren Abdullah Cevdet, ancak bu servetlerin metruk olduğunu belirtir. Ona göre her iki manasıyla "yolsuzluk" bu metrukiyet ve hüsrana sebebiyet vermektedir.

Samsun'un Ormanları

Abdullah Cevdet, Samsun'un arazisinin önemli bir kısmının meşe, kayın, servi, çam ağaçları ile örtülü olduğunu ancak bunlardan muntazam surette istifade edilmediğini söylemekte ve bunların zalimane tahrip olmakta olduğunu ve bir tedbir alınmadığından yakınmaktadır. Ayrıca bölgenin alçak

⁹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1461-1462.

¹⁰ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1462; Bu bilgiler Cuinet'in eserinden alınmıştır. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie-Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province l'Asie Mineur*, I, s. 88.

kısımlarında her türlü meyve ağaçlarının bulunduğunu ifade etmektedir.

Samsun'da Mebanî-i Dinîyye

Abdullah Cevdet, bulunan dini yapılar hakkında; biri büyükçe olarak 7 cami, 40 mescit, 1 Rum, 2 Ermeni, 1 Katolik, 1 Protestan, 1 Frenk Kilisesi bulunduğunu bilgisini verir.¹¹

Samsun'un Serveti

Abdullah Cevdet, Samsun'a ait ayrıntılı üretim ve ticaret rakamları vermektedir. Samsun'da takriben 35.450 dönüm arazi üzerinde her yıl 14.000.000 kilo tütün mahsulü alındığını ve dünyanın her tarafında meşhur olan bu tütünün sigara haline konulduktan sonra kilosunun ortalama 40 frank kıymetine yani aşağı yukarı 12.000.000 Osmanlı lirasından fazla bir meblağ oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Verdiği diğer bilgiler şu şekildedir: 1897 yılında ithalatının miktarı 12.472.000 franka ve 1898'de 12.948.000 franka ulaşmıştır. Bu meblağın önemli bir kısmı olan 4.105.000 frankını mensucat, 1.088.000 frankını şeker teşkil etmektedir. Üçüncü, dördüncü derecede ehemmiyetli miktar teşkil eden eşyalar demir, sabun, zeytinyağı ve sairedir. İthalatın 6.774.000 franklığı Türkiye'ye aittir. Müteakiben İngiltere, Avusturya, Almanya, Belçika, Rusya ve en sonra Fransa gelir. Abdullah Cevdet, bu bilgilere Yves Guyot ile Rafalovich'in "Ticaret, Sanayi ve Banka Kamusu" unvanlı kitabının ikinci cildinin "Samsun" bahsinin 1283. sayfasından ulaştığını belirtir. Aynı müelliflere göre Samsun'un ihracatı 1898 yılında 20.000.000 frank civarında olmuş ve bu miktarın 4.105.000 frankını tütün teşkil etmiştir.¹²

Abdullah Cevdet, "Samsun - Sivas hattının ikmalinden sonra Samsun Türkiye'nin en mühim bir şehri olacaktır. Fakat Türklerin ve Müslümanların değil" diyerek artan ekonomik gücün sadece gayrimüslimler yönünde fayda sağladığına işaret etmektedir.¹³

Samsun'da Ahvâl-i Sıhhiye

Abdullah Cevdet, dünyanın en iyi havalı, en sıhhi şehri olabilecek Samsun'un havasını vahim olarak ifade eder. Umumi sıhhat perişan

¹¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1462.

¹² Bu kamusun ilgili bahsinde Abdullah Cevdet'in vermediği, mensucattan sonra ithalatta 2.067.000 frank meblağla pamuk da zikredilmiştir. Ayrıca Türkiye'ye ait ithalat miktarı 6.774.000, İngiltere 1.851.000, Avusturya-Almanya 1.793.000, Belçika 720.000, İtalya 726.000, Rusya 579.000, Fransa 467.000 frank olarak verilmiştir. Abdullah Cevdet'in tütüne dair verdiği 4.105.000 frank miktarı eserde 5.021.000 frank olarak verilmektedir. Yves Guyot, A. Raffalovich, *Dictionnaire du Commerce de L'industrie et de la Banque*, Paris 1901, II, s. 1283.

¹³ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1462-1463.

durumdadır. Çaltı Burnu ve havalisi müthiş bataklıktır. Buralardan çoğalan miyazmalar¹⁴ ahalinin kanını zehirlemektedir.

“İdâdî mektebinde dersaneleri ziyaret iderken çocukların yüzünde bu musibetin tarihçesini ve sutar-ı akıbetini okudum. Müdür efendi tazallüm itdi: ‘ekseriya ders esnasında talebe birden bire sararır, düşer, kusar. Humma-yı merzeginin buraya mahsus bir tecellisidir. Talebeyi ailesi yanına göndeririz. Birkaç gün sonra fakat muzmahil bir halde gelir’ dedi”.

Samsun’daki ölümlerin başlıca sebebi *humma-yı merzagiden*¹⁵ olduğunu ifade ederek bazen de *fiyever jon=humma-yı asfer*¹⁶ zuhur ettiğini belirtmektedir. Belediye Tabibi Kamil Efendi’nin 15 yıldan beri gerçekleştirdiği müşahedelerinin bu yönde olduğunu söyleyen Abdullah Cevdet, Kavak nahiyesinde ve Bafra da frengi hastalığının hüküm sürdüğünü ve onun da Kastamonu’dan geldiğini belirtmektedir. Dizanteri, tifo, çiçek, verem eksik değildir. Lağımlar yoktur. Kasaba ve civarındaki 50.000 ahalden yıllık 250-300 ölüm olmaktadır. Abdullah Cevdet, Yemen’e gönderilen taburlarda hayatını kaybedenlerin bu hesaba dâhil olmadığını ifade ederek ölümlerin fazlalığına işaret etmektedir:

“Yemen’e sevk olunup beher taburundan ancak 40 kişi dönen, bâkîsi Yemen kumları içinde gömülen bedbahtlar bu hesaba dâhil değildir. Evet? Sekiz sene evvel Yemen’e sevk olunan Harput Taburundan yalnız 40 kişi o da perişan bir halde avdet idebilmişdi”.

Abdullah Cevdet, Samsun belediye tabibinin maaşının 800 kuruş olduğundan bahsederek bu maaşlı bir tabibin vazifesini takipte zorlanacağını ve işine daha fazla itina edemeyeceğini belirtir.¹⁷

Samsun Postahanesi

İfadelerine göre postahane sahilde ve iskeleye yakın bir yerdedir. Abdullah Cevdet, hiç olmazsa Avrupa’nın büyük bir köyünün postahane binası kadar muntazam bir bina bulacağını ümit ettiğini, ancak adeta bir baraka ile karşılaştığını söylemektedir:

¹⁴ Miyazma (fr. Miasme): Bozulmakta olan maddelerden çıkan zehirli hava. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 1101.

¹⁵ Humma-yı Merzagi: (Sıtma, Malaria) Sıtma mikrobu ile bulaşan ateş, titreme vb. belirtilerle tanınan hastalık. Mehmet Turan Yazar, *Asalakbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1970, s. 121.

¹⁶ Humma-yı Asfer (fr. fievre jaune): Sarı Humma. Sineklerle bulaşan, bulaşıcı ateşli hastalık. Turan Yazar, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁷ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1463.

“Tek bir tam iki tarafına gişelik iden iki uzun masa çivilenmiş bu büyücek oda bir koridor ile ikiye ayrılmış. Koridorun ortası mübalağasız bir mezbele halini arz ediyor. Mezbele yığının en yüksek noktasına bastonumu basdım. Baston 15 santimetre batdı. Orada önüme rastgelen gişedeki bir genç memura sordum. Her zaman postahanenizin içi böyle mezbelelik midir? Dedim. Önüne bakdı, hayır efendim dedi. Nedir bu hal? Dedim. Efendim tahsisat yok dedi. Ben pür hiddet idim. Kimdir buranın en büyük memuru? Dedim. Şu köşede oturan sakallı efendi, el-hac Hakkı Efendi dediler. Ben ortaya bir kaç acı ta’zir sacdım. Hacı Hakkı Efendi tesbihi elinde olduğu halde maiyetindeki genç memurlara ‘ne diyor?’ diyordu”.

Abdullah Cevdet’in karşılaştığı ikinci manzara da onu oldukça şaşırtmış ve bunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Bu mezbelelikden dışarı çıkdım. İskeleye doğru giderken sol tarafda bir kahve var, bunun önünde bir masanın üzerinde azim’ül-mikdar bir mektüb yığını gördüm. Mektubların bazıları da masanın ve masa önünde bulunan bir delikanlı adamın ayakları altına düşmüşdü. Heman yaklaştım. Genç adama; nedir bu mektublar? Diye sordum. Genç cevâb verdi: Posta müvezzi’iyim mektubları tefrik idiyorum dedi. Aman nasıl olur, sokak ortasında herkesin en mahrem ve mukaddes şeylerinden olan mektüb tefrik olunmak neden? Dedim. ‘Yer yok’ cevabını verdi. İsmi nedir dedim? Hilmi, dedi”¹⁸.

Hükümet Konağı

Aynı gün Mutasarrıf Hamdi Bey tarafından yaptırılmış hükümet konağına varırlar. Mutasarrıf Ohannes Ferid Efendi isminde biridir. Abdullah Cevdet, Saat 10’da ziyaret için mutasarrıfın odasında beklerken mutasarrıfın henüz uykudan kalkmadığını belirtir:

“Mutasarrıf Efendi henüz uykudan kalkamadı, diyorlar. Bir az bekledikten sonra Ohannes Ferid Efendi zuhûr ve bizi iltifata gark ediyor! Mutasarrıf uyuyor, vali uyuyor! Türkiye bu. Zemin uyuyor, âsüman uyuyor. Yalnız Allâh uyanık”¹⁹.

Samsun’un Elektrikle Tenviri

Abdullah Cevdet, Samsun Belediyesinin 8.000 lira geliri olduğunu bu geliri bir yıl içerisinde 20-30 bin liraya çıkarılabileceğini iddia etmektedir. Ancak ona göre belediye reisinde ve mutasarrıfta böyle bir eğilim yoktur. Geliri arttırmak için yapılacak olan işleri şöyle sıralar:

¹⁸ Abdullah Cevdet, “Seyahat Notaları”, *İctihad*, 27 Haziran 1329, 4. Sene, Sayı 69, s. 1501.

¹⁹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1501.

Samsun'un 20 dakika mesafesinde *Merd Çayı*²⁰ vardır. Suyu bol ve hızlı hareket eder surettedir. Bu çayın hareket kuvveti şehri aydınlatmaya ve şehirde inşa edilecek tramvayları çalıştıracak miktarda elektrik üretmeye yeterlidir. Bu amaçla yapılması gereken elektrik fabrikasının tesisi tahminen 500.000 frank sarfiyla mümkündür. Bu işle bağlantılı olarak petrol sarfiyatı şu şekildedir:

Samsun şehrinde ve çevresinde günlük 250 teneke petrol yakılmaktadır. Her yıl 100.000 teneke eder. Her ay 7.500 teneke yakılıyor demektir. Her teneke 14 kuruşa alınmaktadır. Dolayısıyla her gün 4.500 kuruş gaz parası verilmektedir. Sonuç olarak Samsun ve havalisinden her yıl ortalama 14.000.000 kuruş petrol parası çıkmaktadır. Elektrik üretilmesi halinde hem bu paranın yarısına aydınlatma ihtiyacı giderilecektir, hem de para memlekette kalacak ve diğer imar işlerine harcanabilecektir. Abdullah Cevdet bu bilgileri tüccardan Yelkencizade Hüseyin Efendi'den aldığını belirtmektedir.²¹

Samsun Müstakil Sancağının Zer' Edilen Arazisi

Abdullah Cevdet'in Samsun'da ziraata dair verdiği bilgiler şu şekildedir: Ekim yapılan alan 835.675 dönüm, ekime müsait olduğu halde ekilmeyen arazisi 300.161 dönümdür. Ormanlar 257.300 dönümlük bir saha işgal eder. 950.300 dönümlük bir arazi ise ekime müsait olmayan alanlar, yayla ve umumi mera halindedir. Abdullah Cevdet, bu bilgileri Vital Cuinet'in eserinden aldığını belirtmekte ayrıca bilgilerin kesin olmamakla birlikte gerçeğe yakın olduğunu ifade etmektedir.²²

Samsun'un Taksimât-ı Mülkiyesi

Abdullah Cevdet, Samsun sancağının idareten Samsun, Teza,²³ Ünye, Terme, Çeharşenbe, Bafra kazalarıyla Karauç, Alaçam, Kavak nahiyelerinden oluşmakta olduğunu belirtmektedir.

Samsun'un Sanayi

Samsun'da sanayi namına bir şey görülmediğini belirtir. Sanayiden sayılabilirse saraçlık, kunduracılık, çömlekçilik, kazancılığın olduğunu ağaçtan kaşık dahi imal olunduğunu ifade etmektedir.

Mecârî-i Miyâh

Samsun sancağından geçen suları şu şekilde sıralar: Terme civarında Terme Çayı, Çarşamba kasabasından geçen Yeşilirmak, Bafra civarından geçen Kızılırmak.

²⁰ Bahsedilen Merd Çayı günümüzde Mert Irmağı olarak geçmektedir. Samsun il merkezinden geçip Karadeniz'e dökülmektedir.

²¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1501.

²² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1502.

²³ Metinde "Teza" olarak geçmektedir, doğrusu Fateza/Fatiza (Fatsa) olmalıdır.

Hayvanat-ı Ehliyye

Samsun sancağında her türlü ehli hayvan mevcut olduğuna dikkat çeken Abdullah Cevdet, Trabzon vilayetinin diğer taraflarından daha fazla hayvanat yetiştirdiğini, Kızılırmak, Yeşilirmak kıyısında ve yakınında iyi cins ve besili hayvanat bulunduğunu söylemektedir.²⁴

GİRESUN

Abdullah Cevdet, Giresun'a vardığında yağmurlu bir gündür. Seferberlik²⁵ nedeniyle sokaklar kalabalık bir haldedir. Kışlayı görmek ister. Kışlanın etrafında bulunan askerler ve alanın durumu hakkında izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“...Kışlayı görmek istedim. Kışlanın etrafı çamur ve bataklık halince, çimenle mestur bir meydanda Anadolu içerilerinden gelen efradın bir kısmı kümeler halinde duruyorlar. Bir kısmı ta’lîm idiyor. Ufak ve beyaz sandıklar dağlar gibi kışlanın önünde müteferrik yığınlar teşkil idiyor. Üzerlerinde ‘sivri kurşunlu mavzer fişengi’ ibaresini okuyorum. Fişek sandıkları yığınlar arasından arkadaşımınla beraber geçtik, askerlerin müctemi’ olduğu yere doğru ilerledik. Askerlerin içine sokulduk, onlarla hasbihal itdik. Fişek sandıklarının arasından geçerken kulağım bir keskin *yasah* lisanına intizar itdi. Beyhude. Askerlerin arasında girerken kulağım yine o nehiy sadasına beyhude intizarda bulundu. Mütehayyır ve müte’el-lim oldum. Ben bu şehirde hiç görülmemiş bir simayım. Benim yerimde casus olabilir, fişek sandıkları yığınının arasına bir dinamit, bir cehennem makinesi koyabilir, askerlerle konuşurken onları ifsad ve ağva’ idebilir. Bu ne kayıtsızlık diyordum. Bir yirmi dakikadan ziyâde konuşduktan sonra, çekildik. Kışla karşısında bulunan askerî debboyun önüne doğru, elinde bir mazruf kağıd bulunan bir jandarma neferinin altı nefer yeni asker getirdiğini gördük. Debboyun önünde ayakda duran bir yüzbaşı jandarmaya bağırdı. Getirme kabûl itmey dedi. Jandarma Efendi kağıd var, hükümet tarafından geliyor, kağıdı bir kere okuyun dedi. Bol ve kır sakallı yüzbaşı hiddetle ‘...venkler ne ... yemeye doğruca göndermemişler? Kabûl itmey’ diye çağırıyordu. Medhuş ve şerm-nâk kaldım. Şerm u hayretimi bir feveran-ı gayret takib itdi; ilerledim. Jandarmayı çağırardım. Kimdir hükümete bu hakareti iden adam? Dedim. Sevk memuru Hacı Yüzbaşı derler dedi. Jandarmanın ismini de öğrendim defterime kayd itdim: Tahkir iden hükümet adamı, tahkir olunan hükümet, artık böyle bir yerde hürmet-i mütekebil ve haysiyet-i müştereke nasıl kalacak, diye inleyerek postahaneye doğru ilerledim.”

²⁴ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1502.

²⁵ Balkan Harbi’nin hemen öncesinde 1 Ekim 1912’de seferberlik ilan edilmişti. Reşat Hallı, *Balkan Harbi*, Ankara 1970, I, s. 106.

Postahaneye geçtiklerinde de Abdullah Cevdet buradaki intizamsızlığa ve vurdumduymazlığa dikkat çekerek vaziyeti şöyle ifade eder:

“Bir üstü açık, mülevves bir taş merdivenden yukarı çıktık. Makine odasının gişesinde matbu’ ve telgraf yazmaya mahsus varak ararken ve münsaki bir vaz’ile ben gişenin önünde mütevakkıf bulunurken arkadaşım, kapısı açık olan makine odasına dalıverdi. Ben arkadaşımın bu hareketinden muzdarib olurken birden bire ızdırabım telgraf memuruna müteveccih bir muahheze-i şedideye münkalib oldu. İçeride üniformalı bir askerî kaimakamı da oturuyordu. İçeri giren arkadaşımı neden içeri girmeye bırakdığını ve makine odasında hiçbir kimsenin ve ba-husus hiçbir sıfat-ı resmiye ve muayyeneyi hâ’iz olmayan bir adamın girmesine müsaade idilmemek lazım geldiği halde neden kendisinin lakayd kaldığını sual itdim. Makine odasının kapısında ‘içeri girmek katiyyen memnudur’ ibaresini hâvî bir levha, bir kağıd niçin asmadığını sordum. Dört aydan beri başımızı kaşımaya vakit yok cevabını virdi. Dört ay evvel ne yapıyordunuz? Dedim. Susdu. Telgrafi istimal edilmiş büyücek bir zarf üstüne yazdık çıktık. Askerî kaimakamı bizi takib itdi. Memura şefaatkârlık idiyordu. Kendisinin redif kumandanı olduğunu söyledi. Bunu öğrenince az evvelki macerayı anlattım. İsmi Kamil Bey imiş. Gayet sofî ve bigayet musallî olduğundan kendisine Kamil Hoca derlermiş. Elindeki uzun tesbih de bu halet-i ruhiyeyi gösteriyordu. Hiçbir vakit askerî içine meçhul bir başıbozuğu sokmak caiz değildir. Casus olabilir, askerî ifsad ve ağva’ idebilir dediğim vakit onlar benim alayımın askeridir. Benim alayım ağva’ olunmaz diyordu. Hâlbuki bu asker hoca Kamil Bey’in alayına gireli belki iki gün bile olmamışdı”.²⁶

ORDU

Abdullah Cevdet, Ordu’yu hatalı bir şekilde Trabzon ile Giresun arasında sahilî bir şehir olarak tanımlamaktadır.²⁷ Merkez vilayete uzaklığının denizden 12 saat olduğu, arızalı bir zemin üzerine kurulduğu ve beş nahiyeyi kapsadığı bilgilerini vermektedir. Bu beş nahiyeye şunlardır: Perşembe, Bolaman, Sulubey, Espaça veyahut Eybastı, Hapsamana.²⁸

Ordu Kazasının Nüfusu

Abdullah Cevdet vilayetin r. 1322 tarihli tek salnamesinde bu kazanın nüfusuna dair hiçbir bilgi bulunmadığını ifade etmektedir.²⁹ Bununla birlikte

²⁶ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1502-1503.

²⁷ Ordu’nun Trabzon ile Giresun arasında olduğu bilgisi yanlış olmakla birlikte, Abdullah Cevdet’in notlarında da anlatım coğrafi sıraya göre değil Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon şeklindedir.

²⁸ Günümüz kullanımları Sulubey: Ulubey, Hapsamana: Gölköy, Espaça/Eybastı: Aybastı şeklindedir.

²⁹ Abdullah Cevdet, “*Vilayetin 1322 sene-i rumiyesinde neşr olunan yegâne salnamesinde bu kazanın nüfusuna dair hiçbir söz söylenmemiştir*” ifadelerini kullanır. Abdullah Cevdet’in bahset-

Cuinet'in 1892 yılında yayınlanan *La Turque d'Asie* adlı eserinden naklederek Ordu'nun nüfusunu şu şekilde vermiştir:³⁰

	<u>Erkek</u>	<u>Kadın</u>
Nefs-i Ordu Nahiyesi	16.415	15.681
Perşembe“	8.643	8.566
Bolaman “	6.946	6.383
Sulubey “	5.674	5.494
Hapsamana “	6.748	6.577
Eybastı “	5.461	5.206
	<u>49.887</u>	<u>47.907</u>

Bu miktara Çerkez muhacirlerin ve ecnebilerin miktarı da ilave edilirse erkek ve kadın nüfusun toplamı 105.000 miktarına ulaşmaktadır. Müslümanlar Rumlardan fazladır; Ermeni daha azdır. Ermeniler ve Rumlar arasında 240 kişi kadarı Cem'iyet-i İnciliyyenin çabaları sonucu Protestan olmuşlardır. r. 1322 senesinde 18.594 hâne idi.³¹

Ordu'da Maârif

Abdullah Cevdet'in Ordu'ya dair verdiği eğitim bilgileri şu şekildedir: Ordu kazası merkezinde 8'i erkek, 2'si kız için 10 mektep vardır. Bunların 3'ü Müslümanların, 4'ü Rumların, 2'si Ermenilerin, 1'i Protestanlarındır. Müslümanların bir rüşdiye-i mülkiye mektebi vardır ve masrafları hükümet tarafından karşılanmaktadır. Diğer mektepler ahalinin ianesiyle yaşatılmaktadır. Rum cemaati, kilisede toplanan sadakalarla ve diğer ianat ve teberruat ile 3 erkek, 1 kız mektebi yaşatmaktadır.

Rumların başlıca mektebi *Pomidos* isminde Ordulu bir zat tarafından 4000 Osmanlı lirası sarfiyla yapılmış muazzam bir binadır. 160 öğrenci vardır, 3 muallim tarafından tedris olunurlar. Rumların kız mektebinde 90 öğrenci vardır. Ermenilerin mektebine 230 öğrenci devam etmektedir. Ermenilerin kız mektebine 140 hanım kız devam eder. Hristiyan mektepleri ait oldukları cemaatler tarafından işe ve idame olunur.³²

Ordu'nun Ziraatı

Ziraatın Türkiye'nin diğer beldelerinde olduğu gibi burada da pek ihmal edilmiş olduğuna işaret eden Abdullah Cevdet'e göre tembellik, tevekkül, görenek ve diğer sebepler ahalinin işesini toprağın ve tabiatın inayetine bırak-

tiği bu bilgede bir yanlışlık bulunmaktadır. Zira 1869 yılında yayınlanmaya başlayan Trabzon Vilayeti Salmeleri 22 adet yayınlanmış olup sonuncusu sözü geçen r. 1322 tarihli olanıdır.

³⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 79.

³¹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1503.

³² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1504.

mıştır. Oysa Ordu, feyz ve berekete mazhardır. Bu sayede fazla çalışmaksızın büyük miktarda mısır buğdayı ve fasulye hasat olunur. Bunlar memleketin başlıca iki mahsulüdür. Buğday, arpa, pirinç, çavdar, yulaf, kenevir, pamuk çekirdeği dahi ekilir ve hasat edilir.

Hayvanat-ı Ehliyyesi

Abdullah Cevdet, Ordu'da çok miktarda koyun bulunduğunu, iyi tereyağı ve peynir yapıldığını, yapağının memleketin başlıca servetini teşkil ettiğini belirtmektedir. Ayrıca önemli miktarda tavuk beslendiği ve yumurta ihraç olduğu bilgisini vermektedir.

Ormanları

Abdullah Cevdet, hemen hemen bütün Ordu kazasının ormanla örtülü olduğunu ifade ederek bu ormanları meşe, ceviz, servi, çınar, huş (bouleau), dış budak, kızağaç, karaağaç, çam, şimşir ağaçları teşkil ettiğini,³³ bu ormanlar içinde ayı, kurt, yabani domuz, tilki, çakal, yabani kedi, yabani keçi vesair hayvanatın çokça bulunduğunu belirtmektedir.

Yollar ve Akarsular

“*Yolsuzluk her tarafta olduğu gibidir*” diyen Abdullah Cevdet, bir şose yolun Ordu'yu Sivas'a bağladığını da belirtir.

Kazanın başlıca akarsuları arasında *Cibil Çayı* (Civil Çayı) ve *Melet Irmakı*'nı zikreder. Ayrıca Ordu'daki çeşmelerin yazın kurumması dolayısıyla ahalinin içecekleri suyu Keçi Köyü'nden getirmeye mecbur kaldığını, fakir ahalinin ise sahrınç sularını kullanmakta olduğunu belirterek çekilen sıkıntıdan bahsetmektedir.

Ordu'nun Sanayii

Ordu'da sanayinin hemen hemen hiç olmadığını belirtir. Sadece daha önceden mahalli madenlerden çıkan bakırdan hayli mamulat vücuda getirildiğini ve ağaçtan kürek ve yaba imal edilerek ihraç edildiğini zikreder.

Ticaret – İhracat

Ordu'nun başlıca ihracatı olarak mısır buğdayı, fasulye, kenevir yün, ceviz, kenevir ve kendir tohumunu verir. İkinci derecede buğday, arpa, yulaf, pirinç, çavdar, bal mumu, yumurta, elma vb. ihracat mallarını zikreder. Ayrıca

---

³³ Bu bilgiler de Cuinet'ten nakledilmiş olup “kız ağaç” olarak verilen ağaç eserde “l'aulne” (kızıl ağaç) şeklinde verilmiştir. Hayvanlar içerisinde ise geyik ve samur da geçmektedir. Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 83.

ihracatının toplamının 13-14 kilograma³⁴ yakın olup 90.000 Osmanlı lirası kıymetinde olduğunu bunun da 2.000.000 frank demek olduğunu belirir.

Sefain

Rus, Loyd, seyr-i sefain mesajeri vapurlarının işleri oldukça Ordu'ya her hafta uğradığını ifade eden Abdullah Cevdet, ayrıca her yıl dört yelken gemisinin Ordu'ya muhtaç olduğu tuzu getirdiğini söylemektedir.

Tütün Rejisi

Ordu'da tütünün az ekildiğini belirterek bununla beraber tütünün kazaya yıllık en az 350.000 kuruş getirmekte olduğunu ifade etmektedir.

Aşar

Abdullah Cevdet, Ordu'nun mültezimlerinden aşar bedeli olarak hükümetin, yılına göre 15.000 lira kadar bir meblağ aldığı bilgisini vermektedir.

Ahvâl-i Sıhhiye

Abdullah Cevdet, burada da şehrin etrafındaki bataklıkların ahaliye verdiği zarardan bahsederek humma-yı tifoidinin hatırı sayılır şekilde mevcut olduğunu da ifade eder. Ona göre Anadolu'da sıtmanın tahribatı, Balkan Muharebesi'nin ve Yemen'in tahribatından aşağı değildir:

“Anadolu'da sıtmanın tahribatı, şübhesiz Balkan Muharebesi'nin ve Yemen melhamesinin tahribatından hiç aşağı değildir. Şu kadar var ki humma-yı merzeginin mitray³⁵ yüzleri, şarapnelleri işidilmez ve gözle görülmez. Onu mikroskob ile ve mikroskob gözler görür ve ‘mikrofon’ kulaklar görür!”³⁶

TRABZON

Trabzon'a vardıklarında kesintisiz yağmur yağmaktadır. Valinin gönderdiği polis memuru ve maârif müdürü kendilerini karşılar ve *Konstantinopol Palas*'a varırlar. Vali akşam yemeğinde kendilerini ağırlar. Vali Mehmed Ali Ayni Bey'dir.³⁷ Valinin bulunduğu hane Hamamizade İhsân Bey isminde münevver ve varlıklı bir gencin mülküdür.³⁸

³⁴ Cuinet'ten bilgi yanlış nakledilmiş olup doğrusu “13-14 milyon kilogram” dır. Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 84.

³⁵ Mitral Yüz (Mitray Face): Çeşitli hastalık dolayısıyla yüzde allanma ve morarma.

³⁶ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1504-1505.

³⁷ Mehmed Ali Ayni'nin Trabzon Valiliği r. 1328-1329 tarihleri arasında 1 yıl kadar sürmüştür. Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1944, s. 288.

³⁸ Abdullah Cevdet, “Seyahat Notaları”, *İctihad*, 4 Temmuz 1329, 4. Sene, Sayı 70, s. 1541.

Müheyyic Bir Sahne-Harbde Bir Sebeb-i Mağlubiyetimiz

Abdullah Cevdet, Vali Mehmed Ali Bey, Kaymakam Mehmed Şükrü Bey, Belediye Reisi, Hamamizade İhsan Bey ve Abbas Paşa ile salonda otururlar iken meydana gelen bir hadiseyi üzüntüyle anlatır:

“Vali, ben, Mehmed Şükrü Bey, Belediye Reisi, Hamamizade İhsân Bey salonda oturuyoruz. Abbas Paşa geliyor, dediler, vali buyursunlar dedi. Kapıdan içeri kalos kunduralı azimü'l-cüsse bir livâ paşa girdi. Kanepede yanıma oturdu. Vali bey, beni ona, onu bana takdim itdi. İsmimi tanımyormuş gibi göründüğüne dikkat itdim. Sonra matbuatı takib itmediğini harekât-ı fikriye ve ilmiye ile hiç alakası olmadığını idiyordum. Kahve getirildi, içdik. Aradan bir çeyrek saat geçmiş idi. Bir jandarma geldi, valiye selam virdi. Aşağıda bir ihtiyar sizi görmek istiyor dedi. Vâlî, getirin dedi. Aradan bir dakika geçmedi. Yalın ayak, gayet zayıf beli bükülmüş, fakir, salhûrde bir ihtiyar içeri girdi ‘selam aleykum paşalar!’ dedi. Kendisine oturun dediler. Önümüzde diz çökdü. ‘Ben size halimi hikâye ideyim nasıl hükm iderseniz razıyım. Derdimi dinlemek ister misiniz?’ ‘söyle dinleriz’ denildi. Söze başladı:

‘Ben Batum’dan muhacirim, Moskof Muharebesi’nde geldim, yaşım yetmiş mi, seksen mi bilmem. Dar-ı dünyada tek bir oğlum var. İki defa askere çağırıldılar. Millet uğruna git dedim, gitti. O zamanlar yük kaldırbilirdim. Hamallık iderdim, ekmeğimi kazanırdım. Şimdi artık kendim bir yük oldum, kendi kendimi taşıyamıyorum haydi bundan da vazgeçtim, ben ne olursam olayım fakat oğlum sağlam değil hastadır. Oğlumu bana, beni oğluma bırakın, muinsizim diye arzuhal virdim. Kabûl itmediler. Ben bir şey söylemem siz nasıl razı olursanız öyle yapın’ dedi.

Vali, redif kumandanı olan Abbas Paşa’nın yüzüne bakdı. Nazarlarında mana-i istişfa’ vardı. Bu iş valinin değil Kumandan Paşa’nın elinde olan bir işdi. Hepimiz Abbas Paşa’nın ağzından çıkacak hükmü sabırsızlıkla dinliyorduk. Paşa ağzını açdı, dürüştanâne bir eda ile ‘ne vakit arzuhal virdin?’ dedi. Salhûrde baba ‘bir hafta oluyor’ cevabını verdi. Abbas Paşa sengdilâne bir eda ile ‘biz gazetelerde ilan itdik. Cami duvarlarına ilan koydurduk, posle sana tebliğ olunduğu günden itibaren nihayet on beş gün zarfında muinsizlik iddiasıyla arzuhal virmeliydin, sen bir hafta geç müracaat itmişsin, kanunen senin arzuhalin ve müracaatın mesmu’ olmaz, oğlun askerdir. Vesselam. Hem de ben fırkamın ikmal idilmesini bekliyorum sekiz yüz kişiye iblağ idüb gitmeliyim. Sekiz yüz kişiye baliğ olunca vapur gelecek hareket itmimiz lazım’ dedi.

Bu taş yürekli söz salonda bulunanların cümlesine hüüzün getirdi. İhtiyar kalkdı, hıçkırık, hıçkırık ağlayarak merdivenden indi gitti. Bedbaht ihtiyar babanın sima-yı sefalet ve asaleti hala göz önümdedir. Acı ve derin şekhalarla karışık nevhalar hala kulağımda ağılıyor.

İhtiyarın feryadı sokakda tebaüd itdikce derinleşerek ve ağırlaşarak artık işidilmez oldu. Benim yüreğim bir mengene-i elem ve gazab arasında sıkılıyordu. Bu biriken gazab ve heyecana bir fetha-i teneffüs açmamak mümkün olmadı...”

Abdullah Cevdet, Abbas Paşa'nın ifadelerine karşılık dayanamaz ve bazı açıklamalarla beraber sorular sorar. Öncelikle Abbas Paşa'ya ahkâm-ı kânûniyeden bahsetmesine rağmen, kanunun her hükmünün aynı dikkat ve itina ile geçerli olması durumunda ancak mutlak bir hüküm olabileceğini ifade eder. Kânûn-ı Esasî'nin 114. maddesine atıfta bulunarak "Memalik-i Osmaniye'de tahsil-i ibtidai meccani ve mecburidir" hükmünü hatırlatır. Abdullah Cevdet'e göre bu hüküm tam olarak gerçekleşmedikçe "Gazetelerle ilan ettik, okumalı idin, öğrenmeliydin" gibi gerekçelerin geçerliliği yoktur. Abbas Paşa'ya ikinci eleştirisi ise "kemmiyete keyfiyetden ziyâde ehemmiyet" vermesinedir. Zira pederini bakıma muhtaç bir şekilde bırakarak Bulgar hududuna giden bir neferin halet-i ruhiyesinin perişan olmaması mümkün değildir. Ahvâl-i ruhiyesi bozuk bir nefer, bir taburun, bir alayın, hatta bir fırkanın ahvâl-i ruhiyesini bozabilir. Böyle bir neferin gözü daima arkasında olacaktır. Harbe gidenlerin gözü daima ilerde olmalıdır. Ailesini açlığa, çıplaklığa mahkûm bırakarak hudud boyuna giden adamdan hayır gelmez; bilakis şer' gelir ve bu da beyhude masraf olur. Bu durum sağlam ruhlu ve sağlam vücutlu askerleri de bozacaktır.

Abdullah Cevdet'in bu ifadelerine karşılık Abbas Paşa; "harb ilan olundu, bu zamanda derin mülâhazalara dalamayız, ben fırkamın bölüklerini, taburlarını seferberlik miktarına iblağ idüb gitmeliyim" diye cevap verir ve susar.³⁹

Trabzon'da Sanayi

Abdullah Cevdet'in Trabzon'daki ilk işi sanayi, fabrika namına ne olduğunu sormak olur. Bir demir fabrikası bir de şeker fabrikası olduğunu öğrenir. Batum Sancak Beyizade Muhammed Bey'in rehberliğiyle evvela demir fabrikasına varır. Dar sokaklı bir mahalle içerisinden ve gayr-i muntazam sokaklardan geçerek gayet geniş ve yüksek bir kapı önüne vardığını ifade eder. Başlı açık ve kır saçlı olarak tarif ettiği bir kişi kendisini karşılar. Kendisinin Ermeni ya da Rum olduğunu düşündüğü sırada lisanında bunu teyit edecek bir telaffuz olmadığını belirtmektedir. Bu şahıs fabrikanın baş ustası ve sahibi Hasan Usta'dır. Bu fabrika limana gelen vapurların kırılan bazı demir aksamını tamir etmekte, demir kapılar, balkon parmaklıkları, merdiven trabzanlarının demirlerini yapmaktadır. Demir kasalar imal etmektedir. Hasan Usta, Abdullah Cevdet'e yaptığı demir kasalardan gösterir ve kendi kasaları ile Viyana'nın (*Veret Haymer*) kasa fabrikasının ürünlerini karşılaştırır. Her ikisinin de yangından çıktığını ve kendilerinin üretimi olan kasaların yangına Viyana'da üretilenlerden daha fazla mukavemet ettiğini söyler. Abdullah Cevdet de kasaları dikkatle incelediğini ifade ederek Hasan

³⁹ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1541-1542.

Usta'nın imal ettiği demir kasayı mükemmel bulduğunu ifade etmektedir. Bu fabrikayı buharlı bir motor çalıştırmaktadır.

Abdullah Cevdet, ayrıca Hasan Usta'nın 10 cm kalınlığında bir demir parçasını peynir gibi kesen bir makine gösterdiğini, bu makinenin tüm aksamını Hasan Usta'nın kalıba dökerek imal ettiğini ifade etmektedir. Hasan Usta normal zamanlarda yirmi kadar işçi istihdam etmekte olup o sırada 5-6 işçi çalıştırmaktadır ve beş kuruştan otuz kuruşa kadar yevmiye vermektedir. Ancak Hasan Usta takdir ve teşvik edilmediğinden sızlanmaktadır. Abdullah Cevdet valiye ondan bahsedeceğini söylediğini, oradan memnun ve düşünceli olarak ayrıldığını belirtmektedir.⁴⁰

Trabzon'da Şeker İmalhanesi

Hasan Usta'nın fabrikasından sonra şeker fabrikasına giderler. Fabrika 16 beygir kuvvetinde ve buharlı bir motorla çalışmaktadır. Fabrika tahin helvası, peynir şekeri, susam yağı yapmaktadır. Abdullah Cevdet, fabrikanın üretim miktarlarını da verir: Fabrika her gün 300 kıyye şeker ve 500 kıyye tahin helvası yapmaktadır. Aylık 9.000 kıyye şeker ve 15.000 kıyye tahin helvası ve yaklaşık 5.000 kıyye susam yağı üretilmektedir. Oldukça canlı olan fabrikada 35-40 işçi çalışmaktadır. Fabrikanın sermaye sahibi Ali Hafız Efendizade Mustafa Efendi⁴¹ namında bir zattır. Fakat Laçinzade Hüseyin Efendi işletmektedir. Anadolu'nun içlerine ve bilhassa Van'a kadar ciddi miktarda peynir şekeri ve tahin helvası sevk edilmektedir. Yakın zamanlara kadar Kars'a ve Rusya'nın diğer hudut memleketlerine de hayli ihracat yapılırken, Erzurum Rüsumat Nazırlığında bulunduğu sırada Mazlum Bey isminde bir zât Rusya Hükümetine yanlış bilgi vererek Trabzon'dan Kars'a sevk olunan bu şekerlerin Türkiye malı değil Avrupa malı olduğunu beyan etmiş bunun üzerine Rusya Hükümeti bu Türkiye mahsulü üzerine Karadeniz havzasına mahsus gümrük tarifelerini tatbik etmemeye başlamış ve ağır bir gümrük koymuştur. Bu ağır vergi dolayısıyla ihracatın durduğunu ifade eden

⁴⁰ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1542-1543. Bu demir fabrikası Birinci Dünya Savaşından sonra eski görüntüsünden çok uzak bir hal almıştır. 19 Nisan 1921 tarihli İstikbal gazetesinde yazarı belirtilmeyen "Kale İçindeki Fabrika Ne Halde?" başlıklı yazıda fabrikanın iyi işlediği zamanlar için "... fabrika Avrupa'ya ilan-ı rekabette daha mükemmel parmaklıklar dökmeye, kasalar yapmaya, demirciliğe ait elinden iş kurtulmamaya başladığı zaman bir Türk göğsünün kabarmaması mümkün olamazdı. Limanımıza gelip giden vapurların makinelerinde sakatlık vuku' buldukça fabrika bozulan aletin aynısını yapar, uskur bile dökerdi" denilirken savaşın ardından fabrikanın ikiye ayrıldığı ve eski şaşalı devirlerindeki faaliyetinden uzaklaşmış olduğundan bahsedilmektedir. Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon 2009, s. 124.

⁴¹ Hacı Ali Hafız ailesi, Nemlizade ve Arnavudzade aileleri gibi Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Trabzon'un ticari hayatında etkili olan ailelerden olup şirketlerinin kuruluşunun 1824'e uzandığı ifade edilmektedir. Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, Ankara 1986, s. 167.

Abdullah Cevdet, “Mazlum bey kimdir? Bilmem fakat her halde Mazlum Bey’den ziyade Zalim Bey’e benziyor” ifadelerini kullanmaktadır. Bu bilgiyi kendisine ser üstad Mustafa Efendi’nin verdiğini beyan eden Abdullah Cevdet, fabrikayı ziyaretten çok memnun olduğunu ve Rusya Hükümetine verilen asılsız bilgiden dolayı meydana gelen hasarın önünü almaya çalışacağını vaat eder. Aynı günün akşamı valiyi gördüğünde bu iki müesseseden bahseder. Vali merak ederek ertesi gün beraberce gidip bunları görmek arzusunu belirtir. Abdullah Cevdet ise Hasan Usta’ya bir sanayi madalyası verilmesini ve Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun her vilayete 150-200 lira civarında sarfına izin verdiği meblağdan 40-50 lira verilmesini ve vilayet dâhilinde mevcut dairelerde kullanılan demir kasaların bu demir fabrikası mamulatından satın alınmasını temenni ve tavsiye etmiştir. Vali de bu önerileri kabul etmiştir. Abdullah Cevdet ayrıca şeker fabrikasının ihracatının kolaylaştırılması için Rusya Devleti’nin Trabzon Konsolosu marifetiyle teşebbüste bulunulup Kars’a ve diğer Rusya beldelerine Trabzon’dan sevk olunan peynir şekerinin Avrupa’da değil Trabzon’da yapıldığının Rusya hükümetine anlatılması lüzumunu hatırlatır.⁴²

Trabzon’da Fabrikalar

Abdullah Cevdet, Trabzon’da ehemmiyetli olarak bir de bez fabrikası zikrederek; muhtelit bir şirket tarafından tesis edildiğini fakat gelişmiş bir sistemde olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Rumların gayet muntazam fabrikaları olduğunu, Trabzon’da fabrika ve destigâhlarının adedinin 25 olduğunu ifade etmektedir. Bunların yanında 2’si son sistem olmak üzere 10 tane değirmen bulunduğu bilgisini vermektedir.⁴³

Diğer Müessesat ve Vesâik

Abdullah Cevdet’in söz ettiği diğer müesseseler ve verdiği bilgiler şunlardır:

Trabzon kasabası 7085 haneyi, 36 mahalleyi, 33 köyü, 3499 köy hanesini, 18.691 köy nüfusunu, 60 adet han ve oteli, 1120 mağazayı, 1159 dükkânı, 6 matbaayı, 8 medreseyi, 28 mektebi, 2 kütüphaneyi, 48 camiyi, 38 kiliseyi, 8 karakolu muhtevidir.

Trabzon’un Nüfusu

Trabzon sancağının nüfusu ile ilgili olarak Abdullah Cevdet’in verdiği bilgiler şu şekildedir:

⁴² Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1544.

⁴³ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1544.

İslam - erkek	289.752
Rum - erkek	49.669
Ermeni - erkek	10.516
Ermeni Katolik	410
<u>Protestan</u>	<u>575</u>
Toplam erkek	350.722
kadın	338.619

Trabzon Şehrinin Mesahası

Trabzon şehrinin 32 kilometrelik bir saha üzerinde bulunduğunu belirtmektedir.

Su Meselesi

Abdullah Cevdet, yakın zamanlara kadar Trabzon'un susuzluktan muzdarip iken daha sonra Zulmera Suyu'nun⁴⁴ Nemlizade Hacı Ahmed ve Hacı Mahmud Beylerin 10.000 liraya varan masrafı karşılamarı neticesi şehre getirildiğini ve terkos usulü şehre dağıtıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bu suyun 25 santimetre genişliğinde aktığı bilgisini vermektedir.

Trabzon Hükümet Konağında

Hükümet konağının durumu hakkında olumsuz ifadeler kullanan Abdullah Cevdet, kendisini 4. Murad'ın Bağdat seferinden beri terkedilmiş bir handa bulunuyor zannettiğini belirterek buradaki perişanlığa vurgu yapmaktadır:

“Hükümet konağının perişanlığı ve harabiyeti hakkında bir fikr virebilmekden acizim. Kendimi Anadolu'nun Murad-ı râbi'nin Bağdat seyahati zamanından beri metruk ve harab bir hanında bulunuyorum zan itdim. Valinin makâm-ı âlîsine, dar ve döşeme tahtaları mülevves ve muzmahil bir koridordan geçerek ve berbad ahşab bir merdiven çıkarak vasil oldum. Koridorun tavanı sim siyah ve ekser parçaları döşemeye müheyya tahtalarından kırk elli senelik örümcek ağları sallanıyor. Bunu görünce bu da mı tahsisat ister bu da mı merkeziyetin kabahati, bu da mı adem-i merkeziyet idarenin bulunmamasından? Diye kendi kendime söylendim. Valinin odasındaki sandalyelerin yayları kırılmış, kadifeleri parçalanmış idi. Dostum olan valiye bir az sitem itdim. On para sarf idemeyiz dedi. Bir ah çekdim, susdum. Ve bu aha heybetli bir meal derç itdim”⁴⁵

⁴⁴ Bu su Nemlizade Suyu olarak da anılmaktadır. Bkz. Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I*, Trabzon 1993, s. 164.

⁴⁵ Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, s. 1541.

DEĞERLENDİRME

Dr. Abdullah Cevdet'in 1912 yılına ait Karadeniz seyahati notları onun düşünceleri bağlamında değer kazanmaktadır. Zira Osmanlı Devleti'nde son dönem kültür ve siyaset adamı olan Dr. Abdullah Cevdet'in kendi düşünce sistemi üzerinden yaptığı değerlendirmeler bölgenin döneme ait farklı bir panoramasını gözler önüne sermektedir.

Dr. Abdullah Cevdet, notlarında bazı kısımlarda verdiği bilgileri nereden temin ettiğine dair ifadeler kullanmıştır. Kimi bilgileri bölgeden almış, kimi zaman elindeki salnameden yararlanmış, resmî ve gayri resmî bilgiler vermiştir. Yabancı kaynaklardan Vital Cuinet'in eserinden ve Yves Guyot ile Alfred Raffalovich'in kamusundan yararlanmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet'in özellikle ekonomi ağırlıklı olmak üzere demografik, sıhhi, askerî, kültürel, mülki idare alanında ve bölgenin coğrafi yapısı hakkında da değerlendirmeleri bulunmaktadır. Değerlendirmelerine Avrupa izlenimlerinin ve mesleği olan doktorluğun etki ettiği açıkça görülebilmektedir.

Samsun'a ilişkin değerlendirmelerin ağırlığı şehrin ekonomik potansiyeli ile ilgilidir. Dr. Abdullah Cevdet, ekonomik gelişmeye dikkat çekmiş ancak bu ekonomik potansiyelin Müslümanlar elinden Rumlara geçtiğine işaret etmiştir. Tapu kayıtları üzerinden şehrin önemli mekânlarının el değiştirmesine dikkat çeken Dr. Abdullah Cevdet'in ifade ettiği bu durum, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Müslümanların ekonomik gücünün giderek kötüleştiğine dair önemli bir örnektir.

Samsun'da dikkat çektiği diğer bir husus da bataklıklar gibi sağlıksız alanlar dolayısıyla meydana gelen salgın hastalıklardır. Bu hususta halkın zayıyatının Balkan Muharebesi ve Yemen'den aşağı olmadığını belirtmektedir.

Notların genel dilinden anlaşılacağı üzere Dr. Abdullah Cevdet, Avrupa'daki mimari yapıdan, şehir dokusundan özellikle devlete ait binalardan etkilenmiş görünmektedir. Gezisi esnasında en azından buna yakın mekânlar görmek istediğini ifade etmesine rağmen umduğunu bulamadığını belirtir. Yine boş, ağaçlı bir alanı Avrupa'da görmüş olduğu gibi millet bahçesi zannetmesi de benzer bir karşılaştırmadır. Ayrıca mevcut devlet dairelerinin de köhne, eski ve bakımsız olduğuna dikkat çekmekte tüm bu olumsuzlukların sadece ödenek eksikliği ya da yönetim aksaklıkları ile izah edilemeyeceğini belirtmiştir.

Notları içerisinde Samsun ve Ordu'da mülki idare ağır bir şekilde eleştirilirken Trabzon'da idare nispeten daha az eleştirilmiştir. Bu durum Mehmed Ali Ayni ile yakınlığından kaynaklanmış olmalıdır.

Dr. Abdullah Cevdet'in notları müstakil örnekler dışında genel olarak geri kalmışlığa ve düzensizliğe, yöneticilerin ihmalkârlığına yöneliktir. Ona göre bu durum askerî, idarî, sıhhi, iktisadî sorunların temelidir ve ekonomik

anlamda kalkınma ile birlikte halkın da özverili çalışmalarıyla sorunların üzerinden gelinebilmesi mümkündür. Bu çerçevede iktisadi kalkınma bağlamında önemli sayılabilecek fabrika ve sanayi alanlarından övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca bölgenin zirai potansiyeline de vurgu yapmış ve bölgeyi Anadolu'nun tüm alanlarında olduğu gibi ihmal edilmiş bir coğrafya olarak nitelmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet'in gezisi esnasında bulunduğu mekânlar, devlet dairelerine giriş çıkışları ve sivil – askerî görevlilerle konuşma tarzı -eğer tek yanlı anlatılmıyor ise - kendisinin önemsendiği görüntüsünü vermektedir. Bu bağlamda ifadeleri merkezden gelen bir müfettiş tetkiklerini andırmaktadır. Davranışlarını beğenmediği bazı görevlilerin isimlerini not aldığı ifade etmesi de bu tavrını ortaya koyar niteliktedir.

Balkan Savaşı sürecinde bir Osmanlı aydınının kendi düşünceleri çerçevesinde ifade ettiği izlenimler ve ortaya koyduğu resmî-gayri resmî veriler bölge hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan bu seyahat notları özellikle bölgeye dair yerel tarih çalışmalarında bütüncül fayda sağlamak yönüyle ve Osmanlı aydın zümresi içerisinde farklı bir bakış açısı ile bölgeye bakmak bakımından da katkı sağlayabilecektir.